

УДК 94(477):[321.1:340.15]

Павло Постолюк,
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID ID 0000-0003-0817-3179

Створення держави Богдана Хмельницького у складі трьох воєводств

Abstract. The article considers the main stages of Hetman Bohdan Khmelnytsky's state administration at the beginning of the National Liberation War, which led to the creation of the so-called Bohdan Khmelnytsky Hetman State within three voivodships; Kyiv, Bratslav, and Chernigiv. The Hetman and his loyal allies built the Hetman State in accordance with their own vision and ideas, which they wanted to implement. That is why a comprehensive and scientific study of their ideas and priorities is valuable, hence the experience of state building in such complex conditions of the early modern period of the second half of the 17th century. From the very beginning of the National Liberation War, the political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth began to collapse, but the formation of Ukrainian statehood on the basis of the traditions of Cossack self-government was extremely intense.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, state formation, Hetman State, Kyiv, Bratslav, Chernigiv voivodshops, National Liberation War, agreement.

Визвольна війна українського народу 1648–1657 рр. значною мірою вплинула на його історичну долю. Ставши головною її рушійною силою, козацтво зуміло збройним шляхом відстояти свої права та привілеї, відродивши Українську державу як спадкоємницю княжої Русі. Впродовж десятилітніх змагань гетьман Богдан Хмельницький мобілізував сили для здобуття самостійності. Але вже на зародковому етапі українського державотворення перед гетьманом і козацькою старшиною постало безліч нагальних питань щодо осмислення й прийняття державотворчих умов у формі політичної автономії у складі Речі Посполитої, або навіть повного державного суверенітету, у формуванні політико-економічної системи нової Козацької держави методом встановлення історичних меж української території, а також у виборі зовнішньополітичних відносин і союзників. Звісно, що потрібно було подумати і про ефективний захист прав не тільки козаків, міщан, селянства, а й зокрема православної віри.

Під час національно-визвольних змагань гетьман Богдан Хмельницький мав не тільки військово-політичні успіхи, але й поразки, які дещо гальмували процес державотворення. Тому гетьман та його вірні соратники розбудовували гетьманську державу відповідно до власного бачення та ідей, які прагнули реалізувати. Саме тому цінним є всебічне та наукове вивчення їх ідей та пріоритетів, звідси актуальним є досвід державного будівництва у таких складних умовах ранньомодерної доби другої половини XVII ст.

Мета статті – окреслити та охарактеризувати основні етапи державного управління гетьмана Богдана Хмельницького.

Становлення держави Богдана Хмельницького досліджував відомий вчений Георгій Кониський, один із ймовірних авторів «Історія Русів». На основі ґрунтовного історико-наукового аналізу він визначив роль постаті гетьмана Богдана Хмельницького, як лідера українського народу в боротьбі за відродження української державності, у кінці XVII – на початку XIX ст.¹ Він показав як за період правління гетьмана Богдана Хмельницького держава почала набувати всіх властивостей республікансько-демократичного вигляду, і була

¹ Конисский, Георгий. 1991. История русов. / Репринтное воспроизведение издания 1846 года. / Ответств. ред. В. А. Замлинский. К. С. 7.

сформована нова українська національна суспільна думка з давньою державницькою традицією.

Український історик Мирон Кордуба пов'язував набуття Україною державної самостійності в середині XVII ст., безпосередньо з Богданом Хмельницьким. Оцінюючи політику Богдана Хмельницького, Кордуба вказував на те, що його закордонна політика була більшою мірою безсистемною та недостатньою, вбачаючи при цьому причину у все ще слабкому державному організмі. Думаючи про майбутню міжнародну політику, гетьман хотів утворити незалежний простір для українського народу в системі державного ладу тогочасної Східної Європи².

Не залишив це питання, без огляду та своєї професійної оцінки, найвизначніший представник державницького напрямку української історіографії – Михайло Грушевський, який досить детально дослідив та описав політичну діяльність Богдана Хмельницького, надавши їй важливе значення: *«Він зробив важливий висновок про перетворення козацької України на фактично незалежну державу, що володіла всіма тими прикметами, які в цілості характеризують державу. Велику заслугу вченого вбачаємо у проведеному ним глибокому аналізі дипломатичної діяльності гетьманського уряду»*³.

Але, поряд з цією важливою оцінкою, у наукових працях Михайла Грушевського, зустрічається й інша, досить негативна характеристика постаті Б. Хмельницького та його політики уряду: *«З одного боку, дослідник зображував гетьмана як найталановитішого полководця, гнучкого й далекоглядного дипломата, геніального організатора, а з іншого – явно недооцінював прогресивність соціально-економічної політики Богдана Хмельницького, закидав йому проведення політики «півслів і півділа», відсутність цілеспрямованості і твердості, фатальні помилки, запровадження своєї влади «ціною страшних жертв» народних мас, укладення воєнно-політичного союзу із Кримським ханством тощо»*⁴.

В українській ранньомодерній добі середини XVII ст. ідея боротьби українського народу полягала не в самостійності, а перш за все в національній боротьбі за релігійні інтереси. Стає цілком зрозуміло, що український гетьман Б. Хмельницький, який був вихований в польських традиціях, з початком національно-визвольної війни не ставив перед собою завдань, щодо цілковитої незалежності від Речі Посполитої, а дбав лише за покращення умов козацького прошарку. Гетьман, який поширював ідеї боротьби за низку змін в середовищі українського народу на польських основах і звісно, що в рамках польської держави, не виношував ідеї щодо відокремлення України від Речі Посполитої та формування незалежної української держави.

Отримавши перемогу в битвах з поляками, Богдан Хмельницький припинив подальший наступ, що ставить під сумнів його національно-визвольні амбіції. Про це свідчить той факт, що коли він отримав від поляків обіцянку про мир на взаємовигідних умовах, то заявив королівському послу, що «признає своє підданство Яну Казимиру і повертається на Запоріжжя, щоб чекати делегатів для мирного порозуміння, а в дорозі на Запоріжжя не чинитиме ніяких бунтів»⁵. Підтвердженням цього є відмова Богдана Хмельницького підтримати народний антипольський рух у Східній Галичині.

² Кордуба, М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею. *Записки Наукового товариства Шевченка*. 1908. Т. 84. С. 5-32.

³ Смолій В., Степанков В. 1995. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). 2-ге вид., доп., переро. К.: Либідь, 1995. С. 12.

⁴ Там само.

⁵ Конисский, Георгий. 1991. История русов. С. 438-439.

Богдан Хмельницький, портрет з гравюри Вільгельма Гондіуса. XVII ст.

Вже у березні 1648 р. Богдан Хмельницький проводить переговори з послами коронного гетьмана Миколи Потоцького. Перш з все гетьман вимагає вивести польські війська із цих земель, ліквідувати на них управління Речі Посполитої, надати їм права укладати договори із зарубіжними володарями. Гетьман направляє клопотання до польського короля Владислава IV про збереження давніх прав Війська Запорозького, скасування попередніх сеймових конституцій про їх обмеження, складає інструкції козацьким послам до Варшави⁶.

Від червня 1648 р. Богдан Хмельницький титулує себе не лише гетьманом Запорозького війська, а й «всієї сушої обіруч Дніпра малоросійської України». У «Зазивному універсалі» пише про наміри «стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків, які мають за ніщо видані нам, козакам і взагалі всім малоросіянам високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права й вольності». Кордонами «князівства Руського» гетьману бачились всі землі, якими володіли колись «*благочестиві князі кийвські*»⁷.

Ця ж вимога формулювалась ним і в «Наказі послам від Війська Запорозького» до польського короля. Зокрема в ньому йдеться і про відновлення козацьких прав і свобод, про збільшення реєстру козаків з 6 до 12 тис., повернення православним захоплених уніатами церков, вигнання «аж по Віслу» урядовців поляків, поставлених тим же королем⁸.

Річ Посполита, яка вважає умови Хмельницького неприйнятними, і навіть загрозливими для єдності Поспольської держави, розриває справжні україно-польські відносини, які швидко переросли у воєнні дії. Історик Михайло Пасічник дає зрозуміти, що відбувалося далі: «*Лише згодом Богдан Хмельницький сприйняв ідею створення окремої української держави. Восени 1648 р., відступивши з Галичини, він прибуває до Києва. Вище духовенство і населення міста урочисто вітають його як національного героя і захисника православної церкви. Ця урочиста зустріч і розмова з освіченими представниками українського населення Києва справили враження на гетьмана*»⁹. Тобто стає цілком

⁶ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. К., 1961. С. 23-27.

⁷ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы [в 3 т.]. 1953. М. Т. 2. 1648–1651 гг. С. 154.

⁸ Там само. С. 183, 184.

⁹ Пасічник, М. 2006. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. К.: Знання. С.66-67.

зрозуміло, що гетьман зрозумів – настав час боротьби за повне визволення всього українського народу та створення української держави.

Закликаючи до руйнації всевладдя Речі Посполитої на українських землях, гетьман сподівається на збереження і розвиток «ладу самоуправи» на основі традицій козацького самоврядування і політичної культури українського суспільства. Гетьман пише про себе: «...не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпеки, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скоріше, доки не добуду свого плоду, що я в найвищій бажанні поклав». Проте в реальності документи Богдана Хмельницького свідчать, що в 1648 р. гетьман та його соратники ще не планували висувати програму боротьби за державну незалежність¹⁰.

Гетьман знав те, що успіх у війни з поляками залежить, тільки від спільних і рішучих дій козаків і селян, які мали б поширитися на всі територіальні українські землі. І тому вже в травні 1648 р. козаки, захопили Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. А те, що хочуть розширити свої межі ще й на Волинь, Поділля і Галичину, тобто Руське воєводство, підтверджує брацлавський воєвода і єдиний православний сенатор у польському сеймі Адам Кисіль, який про це писав у листі до гнзненського архієпископа, ще й додав, що Богдан Хмельницький «всюди розсилає по містах таємно свої листи, де тільки стає русі», а козаки повставши, хочуть установити «нове князівство, столицю якою має бути Київ»¹¹.

Наприкінці 1648 р. у битвах проти польських військ гетьман здобув грандіозні перемоги під Жовтими Водами і Пилявцями на Поділлі, та до кінця 1648 року звільнив практично всі українські землі. Звісно, що результатом цього стало те, що у документах 1649 р. політична програма гетьмана доповнюється і змінюється. На початку лютого 1649 р. Богдан Хмельницький, повідомлявши комісарів польського короля про свої наміри творити українську державу, говорив: «виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич»¹². Цікаво те, що гетьмана як главу нової Української держави польський король – визнав, адже 19 лютого 1649 р. на загальній козацькій раді у Переяславі послали польського короля Яна-Казимира вручили гетьману його гетьманську булаву і бунчук, червону корогву з білим лебедем, коштовні подарунки, разом із привілеєм на вольності. Літописець Самовидець підтверджує, що «...з різних стран монархи отозвались з приязню до гетьмана й подарки прислали»¹³. Це було початком міжнародного визнання Української держави, заслуг її головного творця.

Розмірковуючи про ідею української незалежності, гетьман висуває нову ідею козацької державності, що досить чітко прослідковується в його виступі у лютому 1649 р.: «... Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей во шкочу й кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православную нашую... Досить нам і на Україні і Подолу і Волині: тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи»¹⁴.

¹⁰ Кордуба, М. 1908. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею. *Записки Наукового товариства Шевченка*. Т. 84. С. 240.

¹¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки [у 9 т.]. 2001. К.: Дніпро. Т. 3. С. 192-197.

¹² *Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы*. Т. 2. 1648–1651 гг. С. 118.

¹³ *Літопис Самовидця* / підгот. Я. І. Дзира. 1971. К.: Наук. думка, С. 74.

¹⁴ *Там само*. С. 108, 118.

Українська козацька держава - Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького (1648 - 1657 рр.)

24 лютого 1649 р. гетьман складає польському королю ряд пунктів козацьких вимог, де пропонував, щоб київський воєвода був українцем, який «додержується грецького закону», щоб «ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів, які б захищали нашу віру і права руського народу»¹⁵. У наступних вимогах на початок серпня 1649 р. до польського короля Яна Казимира йдеться про необхідність «видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта для того, щоб всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького, як несправедливо видані також повинні бути скасовані конституцією»¹⁶. Отже таким чином, українська державність, хоч і автономна, повинна була бути захищеною й інституціональною в державному механізмі Речі Посполитої, а також бути представлена в її вищому законодавчому органі – сеймі.

Насправді гетьманський уряд та козаки новоствореної української держави, фактично мало зважали на дозволи та ухвали Речі Посполитої щодо розбудови власної державності, які поширювалися на всю звільнену територію її власної державної організації, козацького звичаєвого права та територіально-адміністративного устрою. Уже з 1648 р. відбувається процес становлення національної політичної системи, а саме складається державний апарат, очолюваний гетьманом, верховним органом влади, відповідно до козацького звичаєвого права, стає загальна або Генеральна військова козацька рада, яка ще в червні 1648 р. прийняла «Статті про устрій Війська Запорозького», які юридично закріплювали повноваження гетьмана на основі козацьких звичаїв. Повноваження публічної влади в новоутвореній Українській державі перейшли до органів управління козацтвом. Система органів публічної влади розбудовувалась під керівництвом Б. Хмельницького як цілісна, ієрархічна, із досить чіткою структурою і функціями. Ця система мала три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Перший складала вищі органи державної влади та управління: вищі колегіальні органи – Генеральна рада, Старшинська рада, гетьман як глава держави і генеральний (гетьманський) уряд. Другий – полкові козацькі ради, полковники, полкові уряди. Третій – сотенні козацькі ради, сотники, сотенні уряди. На місцях створюються полкові й сотенні органи влади, переобираються органи міського самоврядування, що продовжували функціонувати на основі Магдебурзького права. Відповідно вибудовувалася й розгалужена судова система державних судів: сотенних, полкових судів (колегій) і генеральний суд; станових та спеціальних судів¹⁷.

5-6 серпня 1649 р. відбулася Зборівська битва між українською армією, яку очолював Богдан Хмельницький, та коронним польським військом під командуванням короля Яна II Казимира під містом Зборовом. В результаті якої 17 серпня 1649 р. був укладений

¹⁵ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. 1998. К. С. 51, 52.

¹⁶ Там само. С. 54-56.

¹⁷ Гончаренко, В. 2013. Історія держави і права України. К.: Право. С. 127.

Зборівський договір, який фактично легалізував самоврядність українських козаків у межах Речі Посполитої. Зборівський договір юридично засвідчив формування державності Української держави. За його умовами Запорозьке військо утримується королем на давніх вольностях, реєстр якого суттєво збільшується, визначались межі козацької території, столицею її ставав Чигирин, заборонялось перебування на цій території коронного війська, у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах уряди повинні належати лише «шляхті віри руської», йшлося про заведення документації «руським письмом»¹⁸. Зборівський договір фактично легітимізував та унормовував відносини Української держави з Річчю Посполитою.

Але, укладений мирний договір не задовольняв ні козаків Богдана Хмельницького, ні уряд Речі Посполитої. Тому обидві сторони почали підготовку до нового етапу війни.

Дослідники питання державотворення в часи Хмельниччини доводять, що у становленні та розвитку форми державного правління за часів Богдана Хмельницького відбувалися досить складні процеси. Слід згадати, що з початком Національно-визвольної війни чи революції, козацьке самоврядування почало формуватися на основі саме республіканських засад, тобто прийняті ухвали, закони, спільні дії Війська Запорозького завжди реалізовувались через загальну або так звану Генеральну військову раду, ухвали якої були обов'язковими до виконання як старшинам чи козаками, так і самому гетьману. Проте вже «з 1650 р. гетьман виношує намір заснування власної династії, роблячи ставку на підтримку створюваного ним серед старшини клану». І лише після вибореної козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності, а саме в битві під Батогом – «*пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління*», «*тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну*»¹⁹.

Вже в «Договірних статтях» або так званих «Березневих статтях» 1654 р. укладених між російським царем Олексієм Михайловичем та українським гетьманом Богданом Хмельницьким, останній домігся, щоб були підтверджені всі права та вольності, що існували в Козацькій республіці, «по містах щоб урядники на те достойні обирались із наших людей», зі смертю гетьмана «*щоб Запорозьке Військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало...*»²⁰. Саме ці демократичні засади найбільше відповідали республіканській формі державного правління XVII ст.

Але існує досить цікавий факт, щодо політичної характеристики гетьмана, адже маючи намір вдатися до протекції російського царя, він все ж таки звернувся з листом до запорозьких козаків, просячи поради. Ті відразу одписали: «Як писатимете пакта, то... додивляйтесь самі, щоб не було у ньому нічого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям»²¹. А як відомо, монарх чи авторитарний правитель таких порад не потребує.

«Зруйнувати крихку будівлю української монархії», що не мала «міцної політико-культурної орієнтації на неї у середовищі старшини», і розпочати процес відновлення республіканської форми правління зміг державний переворот Івана Виговського у жовтні 1657 р., і лише після смерті Богдана Хмельницького²². Таким чином, не відбулося становлення ідеї «української монархії», а також утвердження у Козацькій державі «клану Хмельницького».

¹⁸ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. С/ 120-123.

¹⁹ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). С. 44, 46.

Дашкевич, Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? Україна в минулому. К., Львів, 1992. Вип. 2. С. 78-92.

²⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. С. 262-263.

²¹ Величко, С. 1991. Літопис. К.: Дніпро, Т. 1. С. 132, 133-136.

²² Струкевич. О. Політична еліта. Історія української культури [у 5 т.]. К., 2003. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. С. 334.

Смолій, В. А. 2008. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття /В. А. Смолій, В. С. Степанков. К.: Ін-т історії України НАН України. С. 48.

Отже можна зробити висновок, що становлення та функціонування національної державницької ідеї Богдана Хмельницького ґрунтувалося, як в програмі виборення традиційних та унормованих козацьких прав в складі Речі Посполитої, так і в створенні незалежної Української чи Козацької держави у складі трьох воєводств. Частина козацької еліти і шляхти підтримали ідею автономізму, адже прагнули зрівнятись у правах із польською шляхтою, а також домоглись рівного з нею представництва у сеймі. Проте основна маса козацтва і суспільства, тобто ті хто найбільше постраждав від польських магнатів і шляхти, не поділяли такої ідеї. Адже, після укладання Зборівської угоди в серпні 1649 р. козаки звинуватили гетьмана в тому, що він не провів ніякої ради, та без їхньої ухвали погодився на примирення з королем. Також перед гетьманом Богданом Хмельницьким стояло два вибори: або скерувати національну боротьбу на боротьбу лише за зміни того внутрішнього козацького державного устрою, який існував, але в складі автономії Речі Посполитої; або розірвати з Польщею всі відносини, та скерувати всю національну боротьбу на організацію власного державного життя поза межами Речі Посполитої. І Хмельницький довгий час не міг зробити рішучого вибору, і це стало фатальною помилкою в національній боротьбі, український народ відчув велике обурення, наче зраду своїх інтересів.

Тому вже від самого початку Національно-визвольної війни політична система Речі Посполитої починає зазнавати краху, натомість надзвичайно інтенсивно відбувається формування української державності на основі традицій козацького самоврядування.

References

- Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. / *Vremennaja komissija dlja razbora drevnykh aktov. [Archive of South-Western Russia, published by the Commission for the Analysis of Ancient Acts, consisting of the Governor-General of Kiev, Podolsk and Volynsk. / Provisional Commission for the Analysis of Ancient Acts]*. 1914. Kyiv: lyto-typohr. акс. о-во Н. Т. Корчак-Новыцкого. Т. 4 [in Russian] <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/1798-ch-1-t-4-akty-ob-unii-i-sostoyanii-pravoslavnoy-tserkvi-s-poloviny-xvii-veka-1648-1798-1871>.
- Velychko, S. 1991. Litopy's 'Wieliczko, S. [*Chronicle*]. К. : Dnipro, 1991. Т. 1. 371 [in Ukrainian].
- Vossoedynenye Ukrainy s Rossyey: dokumenty u materyaly [v 3 tomakh]. [*Reunification of Ukraine with Russia: documents and materials [in 3 volumes]*]. 1953. М.: Yzd-vo Akademyy Nauk USSR. Vol. 1. 1620–1647. 588 [in Russian] http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Reunion_of_Ukraine_and_Russia_tom_1/e_dzherela_Reunion_of_Ukraine_and_Russia_tom_1.pdf
- Vossoedynenye Ukrainy s Rossyey: dokumenty u materyaly [v 3 tomakh.] [*Reunification of Ukraine with Russia: documents and materials [in 3 volumes]*]. 1953. М.: Yzd-vo Akademyy Nauk USSR. Vol. 2. 1648–1651. 412 [in Russian] http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Reunion_of_Ukraine_and_Russia_tom_2/e_dzherela_Reunion_of_Ukraine_and_Russia_tom_2.pdf
- Honcharenko, V. 2013. Istorija deržavy i prava Ukrajinu [*History of the state and law of Ukraine*]. К.: Pravo. 704 [in Ukrainian]
- Dashkevych, Ja. 1992. Klan Xmel'nyč'koho – lehenda čy dijsnist'? [*The Khmelnytsky Clan – Legend or Reality?*]. Ukrajinu v mynulomu [*Ukraine in the past*]. К., Lviv, 2. 78-92 [in Ukrainian] http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000966.
- Dokumenty Bohdana Xmel'nyč'koho (1648–1657) / uporjad. I. Krypjakevyč, I. Butyč [*Documents of Bohdan Khmelnytsky (1648–1657) / edited. I. Krypjakevyč, I. Butyč*]. 1961. Kyiv. 740 [in Ukrainian]

http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Khmelnytskyj_1961/e_dzherela_Khmelnytskyj_1961.pdf.

- Konyssky, Georgy. 1991. Ystoryja rusov /Otvetstv. red. V. A. Zamlynskyj. Repryntnoe vosproyzvedenye yzdanya 1846 hoda. Ystoryja rusovъ uly Maloj Rossyy /Sočynenye Heorhija Konyskaho, Arxiepyškopa Bѣloruskaho [*History of the Rus / Responsible. ed. V. A. Zamlynsky / Reprint reproduction of the 1846 edition. History of Rus or Little Russia / Composition of Georgiy Konyskago, Archbishop of Belarus*]. Kyiv. 320 [in Russian]
http://history.org.ua/LiberUA/ist_rusov_1846/ist_rusov_1846.pdf.
- Korduba, M. 1908. Proba avstrijs'koho poserednyctva miž Xmel'nyč'kym i Pol'sčėju [*Test of Austrian mediation between Khmelnytsky and Poland*]. Zapysky Naukovoho tovarystva Ševčėnka [*Notes of the Shevchenko Scientific Society*]. 84. 5-32 [in Ukrainian].
- Litopys Samovydcja /pidhot. Ja. I. Dzyra [*Chronicle of the Samovydcja / prepared. JI Dzira*]. 1971. Kyiv: Nauk. dumka, 1971. 208 [in Ukrainian] http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0002722.
- Pasichnyk, M. 2006. Istorija Ukrajinu: deržavnyč'ki procesy, rozvytok kul'tury ta polityčni perspektyvy [*History of Ukraine: state processes, cultural development and political prospects*]. Kyiv: Znannja, 736 [in Ukrainian].
- Smolij V., Stepankov, V. 1995. Bohdan Xmel'nyč'kyj (social'no-polityčnyj portret) [*Bohdan Khmelnytsky (socio-political portrait)*]. 2-he vyd., dop., pererobl. Kyiv: Lybid'. 624 [in Ukrainian].
- Smolij, V. A. 2008. Polityčna systema ukrajins'koho suspil'stva u roky Nacional'noji revoljuciji XVII stolittja [*The political system of Ukrainian society in the years of the National Revolution of the XVII century*]. Kyiv: In-t istoriji Ukrajinu NAN Ukrajinu, 118 [in Ukrainian].
- Strukevyč, O. 2003. Polityčna elita. Istorija ukrajins'koji kul'tury [u 5 t.]. [*Political elite. History of Ukrainian culture [in 5 volumes]*]. Kyiv 3: Ukrajin's'ka kul'tura druhoji polovyny XVII–XVIII stolit' [*Ukrainian culture of the second half of the XVII–XVIII centuries*]. 334 [in Ukrainian].
- Tysjača rokiv ukrajins'koji suspil'no-polityčnoji dumky [u 9 t.] [*A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought [in 9 volumes]*]. 2001. Kyiv: Dnipro. 3. 344 [in Ukrainian].
- Universaly Bohdana Xmel'nyč'koho 1648–1657* [*Universals of Bohdan Khmelnytsky 1648–1657*]. 1998. Kyiv. 417 [in Ukrainian].